

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО**

Нестерова Наталя Іванівна

УДК 349.6

**ПРИНЦИП РАЦІОНАЛЬНОГО ВИКОРИСТАННЯ
ПРИРОДНИХ РЕСУРСІВ В ЕКОЛОГІЧНОМУ ПРАВІ
УКРАЇНИ**

12.00.06 «Земельне право; аграрне право;
екологічне право; природоресурсне право»

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Харків – 2019

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі екологічного права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор юридичних наук, професор **Гетьман Анатолій Павлович**, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, проректор з наукової роботи, заслужений діяч науки і техніки України, академік Національної академії правових наук України.

Офіційні опоненти:

– доктор юридичних наук, професор **Носік Володимир Васильович**, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, професор кафедри земельного та аграрного права юридичного факультету, член-кореспондент Національної академії правових наук України;

– кандидат юридичних наук, доцент **Зуєв Віталій Анатолійович**, Університет митної справи та фінансів, завідувач кафедри цивільно-правових дисциплін.

Захист відбудеться 05 березня 2019 р. о 10.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.086.04 в Національному юридичному університеті імені Ярослава Мудрого за адресою: 61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого за адресою: 61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 84-а.

Автореферат розіслано 01 лютого 2019 р.

**Учений секретар
спеціалізованої вченої ради**

О. Р. Дашковська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Обґрунтування вибору теми дослідження визначається відповідними групами теоретичних і практично значущих проблем. Сучасний стан теорії екологічного права характеризується активним дослідженням його принципів як основних засад формування та розвитку цієї галузі. Однак сприйняття тих чи інших основ регулювання еколого-правових відносин саме як принципів права відбувається без доведення в них жодних ознак принципів права. Це пояснюється насамперед тим, що принципи права, виступаючи певною мірою «духом права», розуміються скоріше інтуїтивно, ніж аналітично. Проте розуміння обґрунтованої належності того чи іншого явища до принципів права надає можливість визначити його місце в системі принципів права в цілому та в системі принципів відповідної галузі права зокрема.

Безперечно, одним із фундаментальних принципів екологічного права, який відіграє надзвичайно важливу роль в усьому механізмі правового регулювання екологічних відносин, є раціональне використання природних ресурсів. Та незважаючи на це, вивченню даного принципу в еколого-правовій літературі приділено недостатньо уваги.

Аналіз напрацювань у галузі юриспруденції дає підстави стверджувати, що раціональне використання природних ресурсів сприймається аксіоматично, як загальнозрозуміле явище, що не потребує жодних пояснень і уточнень. Така ситуація призвела до того, що чинні законодавчі акти не містять дефініції цього ґрунтового принципу екологічного права, тоді як закріплення його визначення надало б можливість для однакового й правильного розуміння його змісту та сутності, по-перше, суб'єктами правовідносин, по-друге – при прийнятті нових правових актів та внесенні змін до вже існуючих.

У зв'язку з відсутністю у вітчизняному законодавстві чіткого визначення сутності зазначеного принципу унеможливорюється розробка дієвого механізму його реалізації та захисту. Особливо це актуально в умовах інтеграції України до європейського правового простору, адже не вирішивши дане питання в науці вже сьогодні, правова система нашої держави отримає в майбутньому суттєву прогалину в національному законодавстві.

Усе це зумовлює необхідність проведення загальнотеоретичного розгляду проблемних питань, пов'язаних з вивченням змісту та сутності раціонального використання природних ресурсів як принципу екологічного права України.

Слід зазначити, що окремі аспекти розуміння такого складного явища, як раціональне використання природних ресурсів, досліджували

у своїх працях такі вітчизняні вчені-юристи, як В. І. Андрейцев, Г. І. Балюк, Ю. О. Вовк, А. П. Гетьман, І. І. Каракаш, М. В. Краснова, Н. Р. Малишева, В. Л. Мунтян, В. В. Носік, В. К. Попов, Ю. С. Шемшученко та ін. Серед останніх наукових напрацювань з даної проблематики можна виділити роботи О. Г. Котеньова, М. В. Махрової та Л. Л. Чаусової. Проте, попри їх вагомий внесок у вітчизняну еколого-правову науку, ці науковці аналізували лише окремі елементи вказаного правового явища.

Крім наукових праць вищевказаних учених-правознавців, науково-теоретичне підґрунтя дисертації складають роботи таких радянських та українських учених у галузі екологічного, земельного й аграрного права, як Г. В. Анісімова, А. Г. Бобкова, В. Л. Бредіхіна, М. М. Бринчук, Д. В. Бусуйок, П. О. Гвоздик, О. В. Головкін, А. С. Євстігнєєв, В. М. Єрмоленко, Б. В. Єрофєєв, В. А. Зуєв, І. В. Кирєєва, Н. Р. Кобецька, Т. Г. Ковальчук, В. М. Комарницький, В. В. Костицький, П. Ф. Кулинич, Т. В. Лісова, А. М. Мірошниченко, І. В. Олещенко, В. В. Петров, Л. В. Ришкова, А. К. Соколова, А. М. Статівка, О. О. Статівка, Є. П. Суєтнов, О. М. Ткаченко, Е. Є. Туліна, М. М. Чабаненко, М. К. Черкашина, В. А. Чуйков, О. А. Шомпол, М. В. Шульга та ін.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертацію виконано на кафедрі екологічного права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого відповідно до цільових комплексних програм «Правове забезпечення реалізації політики держави на пріоритетних напрямках економічного розвитку та у сфері екологічної безпеки» (державна реєстрація № 0111U000962) і «Проблеми вдосконалення правового регулювання користування природними ресурсами та комплексами в Україні» (державна реєстрація № 0116U006161).

Мета і завдання дослідження. *Метою* дисертації є з'ясування сутності принципу раціонального використання природних ресурсів, визначення його ознак, зв'язку з іншими принципами екологічного права та перспектив подальшого розвитку шляхом аналізу екологічного законодавства, практики його застосування, еколого-правової й спеціальної наукової літератури та формулювання висновків, пропозицій і рекомендацій щодо вдосконалення законодавчого забезпечення реалізації принципу раціонального використання природних ресурсів в екологічному праві України.

Відповідно до поставленої мети окреслено основні *завдання* дослідження:

– охарактеризувати теоретико-філософські аспекти розуміння принципу раціонального використання природних ресурсів;

– з'ясувати зміст та сутність принципу раціонального використання природних ресурсів, його головні ознаки та зв'язок з іншими принципами екологічного права, такими як: принцип похідного характеру права природокористування від права власності, принцип цільового використання природних ресурсів, принцип платності спеціального природокористування тощо;

– окреслити перспективи розвитку принципу раціонального використання природних ресурсів в екологічному праві України з урахуванням сучасних міжнародно-правових та європейсько-правових тенденцій;

– визначити поняття принципу раціонального використання природних ресурсів в екологічному праві України на основі поєднання його сутності, місця серед принципів екологічного права та сучасних тенденцій його подальшого розвитку;

– визначити юридичні гарантії (нормативно-правове закріплення, юридична відповідальність та інші), а також юридичні критерії реалізації принципу раціонального використання природних ресурсів в екологічному праві України (нормативи використання природних ресурсів, правила природокористування, особливі режими природокористування тощо);

– розкрити зміст основних еколого-правових засобів реалізації принципу раціонального використання природних ресурсів в екологічному праві України, до яких належать: екологічна стандартизація та нормування, лімітування, екологічне планування, оцінка впливу на довкілля, екологічне ліцензування, сертифікація, моніторинг, аудит, контроль та ін.);

– сформулювати пропозиції з удосконалення законодавчого забезпечення реалізації принципу раціонального використання природних ресурсів.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають у процесі раціонального використання природних ресурсів.

Предмет дослідження – принцип раціонального використання природних ресурсів в екологічному праві України.

Методи дослідження. Для досягнення достовірних та об'єктивних результатів під час роботи над дисертацією використано загальнофілософський (діалектичний), загальнонаукові (сходження від конкретного до абстрактного та від абстрактного до конкретного, хронологічний, системно-структурний, системно-функціональний) та спеціальні (формально-юридичний, порівняльно-правовий, правової герменевтики, державно-правового моделювання) методи наукового пізнання. Методологічним підґрунтям роботи є діалектичний метод, який

обрано для з'ясування загальних тенденцій і закономірностей становлення та розвитку принципу раціонального використання природних ресурсів в екологічному праві, а також встановлення органічного зв'язку змісту вказаного принципу з історичними, політичними та соціальними умовами його реалізації. Конкретні завдання дослідження вирішувались за допомогою використання загальнонаукових методів. Так, метод сходження від конкретного до абстрактного і від абстрактного до конкретного застосовано при визначенні власних специфічних рис раціонального використання природних ресурсів на основі вивчення загальних та родових ознак принципів права. Хронологічний метод дозволив викласти матеріал у визначеній хронологічній послідовності, дослідити розвиток підходів до наукового розуміння принципу раціонального використання природних ресурсів. Використання системно-структурного та системно-функціонального методів дозволило визначити місце раціонального використання природних ресурсів у системі принципів екологічного права та в системі принципів права в цілому, а також його функції та значення в механізмі правового регулювання суспільних відносин. До найважливіших методів дослідження належать спеціально-юридичні. Формально-юридичний метод широко застосовувався при вивченні змісту та сутності раціонального використання природних ресурсів як принципу екологічного права України. Порівняльно-правовий метод став у нагоді при співставленні умов розвитку суспільства, особливостей розуміння суті, специфіки реалізації зазначеного принципу на національному, міжнародному та європейському рівнях. Метод правової герменевтики використовувався для тлумачення положень законодавства, що регламентують застосування принципу раціонального використання природних ресурсів. За допомогою методу державно-правового моделювання досліджено раціональне використання природних ресурсів при розробці пропозицій щодо перспектив його подальшого розвитку в системі принципів екологічного права.

Наукова новизна одержаних результатів визначається тим, що вперше у вітчизняній юридичній науці здійснено комплексне дослідження принципу раціонального використання природних ресурсів в екологічному праві України, з'ясовано особливості його змісту та сутності, встановлено специфіку впровадження цього принципу у процесах нормотворення та правозастосування, обґрунтовано низку теоретичних положень і висновків стосовно характеристики зазначеного принципу та перспектив його розвитку з урахуванням сучасних міжнародно-правових і європейсько-правових тенденцій з метою вдосконалення правового регулювання суспільних відносин, підвищення

його ефективності. На підставі проведеного дослідження сформульовано та обґрунтовано нові положення, висновки та рекомендації, що зумовлюють його новизну і виносяться на захист:

уперше:

– визначено зміст та сутність принципу раціонального використання природних ресурсів, що полягає в забезпеченні експлуатації природних ресурсів у науково обґрунтованих та економічно обумовлених межах, які встановлені екологічним законодавством та за яких зберігається стійкість екосистем та безпечний стан навколишнього природного середовища;

– обґрунтовано, що раціональному використанню природних ресурсів як принципу вітчизняного екологічного права притаманні всі без винятку загальні ознаки принципів права: регулятивність, об'єктивна обумовленість, ідеологічний характер, матеріалізація, здатність бути орієнтиром нормативно-правового регулювання;

– встановлено, що подальший розвиток раціонального використання природних ресурсів як принципу екологічного права з точки зору сучасних міжнародно-правових та європейсько-правових тенденцій пов'язаний з його розумінням та втіленням в аспекті концепції сталого розвитку, відповідно до якої на перший план виходить необхідність встановлення балансу між задоволенням відповідних сучасних потреб людства і захистом інтересів майбутніх поколінь, включаючи їх потребу в безпечному й здоровому довкіллі, а також в аспекті ядра цієї концепції – екосистемного підходу, що є стратегією комплексного управління ресурсами, яка забезпечує їх збереження та стале використання на справедливій основі;

– сформульовано визначення принципу раціонального використання природних ресурсів як одного з основоположних принципів вітчизняного екологічного права, який заснований на концепції сталого розвитку й екосистемному підході та передбачає таке науково обґрунтоване й економічно виважене використання природних ресурсів, при якому зберігається стійкість екосистем і підтримується безпечний стан навколишнього природного середовища в цілому;

– запропоновано виділити такі напрями законодавчого забезпечення реалізації принципу раціонального використання природних ресурсів: 1) удосконалення нормативно-правового закріплення відповідних еколого-правових засобів його реалізації; 2) удосконалення норм природоресурсного законодавства в аспекті впровадження вказаного принципу; 3) удосконалення законодавчих механізмів забезпечення концепції сталого розвитку та її основи – екосистемного підходу;

удосконалено:

– теоретичні напрацювання щодо визнання методологічною основою принципу раціонального використання природних ресурсів в екологічному праві єдність інтегрованого та диференційованого підходів при пріоритетному розвитку першого, адже саме на такій основі можливе встановлення системи меж екологічно правомірної поведінки суб'єктів права природокористування, поза якою неможливе ефективне правове регулювання;

– існуючу в науковій еколого-правовій літературі думку про те, що юридичні критерії реалізації принципу раціонального використання природних ресурсів відрізняються залежно від видів природокористування, а тому для їх розгляду необхідно виокремити три блоки, які й визначають специфіку реалізації даного принципу. Юридичними критеріями цих блоків є встановлені нормативи використання природних ресурсів, правила та особливі режими природокористування;

– пропозицію щодо доцільності розгляду питань реалізації принципу раціонального використання природних ресурсів в аспекті закріплення еколого-правових засобів у чинному екологічному законодавстві, які спрямовані на впровадження зазначеного принципу в практичну діяльність. До таких засобів можна віднести: екологічну стандартизацію та нормування, лімітування, екологічне планування, оцінку впливу на довкілля, екологічне ліцензування, екологічну сертифікацію, екологічний моніторинг, аудит, контроль та ін.;

набули подальшого розвитку наукові положення щодо:

– необхідності доповнення переліку принципів, закріпленого у ст. 3 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», принципом раціонального використання природних ресурсів;

– вдосконалення системи еколого-правових засобів реалізації принципу раціонального використання природних ресурсів, у тому числі й правової регламентації процедури оцінки впливу на довкілля шляхом внесення змін до Закону України «Про оцінку впливу на довкілля», які б надали громадськості реальну можливість впливати на процеси, які пов'язані з впровадженням відповідної господарської діяльності, яка підлягає оцінці;

– необхідності внесення змін до деяких поресурсних актів (Водний кодекс України, Кодекс України про надра, Закон України «Про рослинний світ» та ін.) в аспекті їх доповнення положеннями щодо принципів законодавства взагалі та принципу раціонального використання природних ресурсів зокрема;

– впровадження концепції сталого розвитку та екосистемного підходу в поресурсові закони («Про рослинний світ» і «Про тваринний

світ», Земельний кодекс України, Кодекс України про надра та ін.) як необхідної умови для вироблення підгрунтя, достатнього для забезпечення реалізації принципу раціонального використання природних ресурсів в екологічному праві України.

Практичне значення отриманих результатів полягає в можливості використання сформульованих у дисертаційній роботі висновків, положень, пропозицій і рекомендацій: 1) у науково-дослідницькій роботі – для збагачення науки екологічного права новими знаннями щодо поняття та сутності принципу раціонального використання природних ресурсів, його ознак як принципу права, відомостями про практику та специфіку його реалізації на міжнародно-правовому і європейсько-правовому рівнях та в законодавстві інших держав, а також для врахування в наукових працях, присвячених вивченню принципів права взагалі та принципів екологічного права зокрема; 2) у правотворчій діяльності – як теоретичний матеріал у процесі розроблення й удосконалення законодавства України, предметом якого є використання природних ресурсів; 3) у навчальному процесі – при викладанні навчальних дисциплін «Екологічне право», «Правове регулювання екологічної безпеки», «Земельне право», «Конституційне право України», «Міжнародне публічне право», а також при підготовці навчальної та навчально-методичної літератури із цих дисциплін.

Апробація матеріалів дисертації. Наукові положення, висновки та пропозиції дисертаційного дослідження доповідались, обговорювались і були схвалені на засіданнях кафедри екологічного права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Основні положення роботи оприлюднені в доповідях на міжнародних та всеукраїнських наукових, науково-практичних конференціях і «круглих столах»: «Актуальні питання державотворення в Україні очима молодих вчених» (м. Київ, 23 квітня 2015 р.); «Правова система України: проблеми і тенденції розвитку» (м. Харків, 3 червня 2015 р.); «Громадянське суспільство і права людини» (м. Харків, 9 грудня 2015 р.); «Публічна влада в Україні: конституційно-правове регулювання механізму реалізації» (м. Харків, 3 вересня 2015 р.); «Європейська юридична освіта і наука» (м. Ужгород, 12–13 жовтня 2015 р.); «Розвиток наук земельного, аграрного, екологічного та природоресурсного права» (м. Київ, 19 жовтня 2015 р.); «Теоретичний аналіз і наукові дослідження юридичної науки: проблеми та перспективи» (м. Запоріжжя, 28–29 квітня 2017 р.).

Структура та обсяг дисертації обумовлені предметом, метою та завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, двох розділів, які містять шість підрозділів, висновків, списку використаних джерел і додатку. Загальний обсяг дисертації – 203 сторінки, з яких основного

тексту – 170 сторінок, кількість використаних джерел – 268 найменувань на 31 сторінці, додаток – на двох сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовано вибір теми дослідження, встановлено її зв'язок з науковими програмами, планами, темами, визначено мету і завдання, об'єкт, предмет і методи дослідження, розкрито наукову новизну одержаних результатів та наведено дані про апробацію основних положень дисертації, її структуру та обсяг.

Розділ 1 «Загальнотеоретичні засади становлення та розвитку принципу раціонального використання природних ресурсів в екологічному праві України» складається з трьох підрозділів.

У підрозділі 1.1 *«Теоретико-філософські аспекти розуміння принципу раціонального використання природних ресурсів в екологічному праві України»* раціональне природокористування досліджується як явище правової дійсності, що належить до основних факторів впливу на процес розвитку сучасного екологічного права України. Зауважується, що фактично в усіх групах правовідносин, що охоплюються цією галуззю права, декларується необхідність забезпечення розумного, дбайливого, науково та економічно обґрунтованого використання природних ресурсів. При цьому через складність і багатоаспектність раціонального використання природних ресурсів майже кожний елемент структури вітчизняного екологічного права включає в себе складову даного явища правової дійсності.

Незважаючи на те, що в чинному законодавстві принцип раціонального використання природних ресурсів не закріплено в переліку принципів охорони довкілля, з аналізу їх змісту та сутності можна стверджувати, що необхідність забезпечення раціонального природокористування презюмується. Тому раціональне використання природних ресурсів визначається як головна умова здійснення будь-якої діяльності, пов'язаної з використанням природних ресурсів та об'єктів, забезпеченням екологічної безпеки та охороною довкілля.

Витоки раціонального використання природних ресурсів перебувають у площині інших наук, зокрема екології. Дослідження представників цієї галузі є визначальними для формулювання правових норм і законодавчих приписів, а тому наукові засади раціонального природокористування повинні базуватися на методологічних напрацюваннях екології, а точніше – ресурсології.

Для створення цілісної й синтезуючої системи правового регулювання раціонального використання природних ресурсів потрібно

сформулювати чітке його визначення як принципу екологічного права України, який об'єднував би всі елементи цього складного явища правової дійсності в єдине ціле. Принцип раціонального використання природних ресурсів може бути сформульований крізь призму різних підходів відповідно до конкретних соціально-політичних і культурно-історичних реалій. Його дефініція має втілювати в собі специфічність концепції природокористування з урахуванням розроблених теорією екологічного права категорій і механізмів.

У підрозділі 1.2 «Сутність принципу раціонального використання природних ресурсів, його ознаки та зв'язок з іншими принципами екологічного права України» обґрунтовується, що принцип раціонального використання природних ресурсів належить до основоположних принципів екологічного права України. Він давно укорінився у вітчизняній правовій системі, проте до недавнього часу досліджувався в науці та регулювався у праві в контексті споживацького ставлення суспільства до природних багатств. При цьому раціональне природокористування розглядалося лише як економічна категорія, чим і обумовлюється відсутність у юридичній думці його правового визначення.

Аналіз чинного законодавства України, предметом якого виступає правове регулювання природокористування, дозволяє припустити, що як у законодавчих актах, так і в переважному масиві наукових еколого-правових досліджень інтерпретація «раціонального природокористування» або «раціонального використання природних ресурсів» не йде далі визначення його як науково обґрунтованого використання природних ресурсів у поєднанні з необхідними заходами з охорони довкілля, а також як принципу, спрямованого на врахування екологічних вимог у процесі природокористування.

На основі аналізу змісту раціонального використання природних ресурсів як явища правової дійсності, з урахуванням ознак принципів права взагалі та принципів екологічного права зокрема, а також беручи до уваги антропозахисну (антропоохоронну) спрямованість, пов'язану з правом кожного на безпечне для життя та здоров'я довкілля, визначено сутність принципу раціонального використання природних ресурсів, яка полягає в забезпеченні експлуатації природних ресурсів у науково обґрунтованих й економічно обумовлених межах, які встановлені екологічним законодавством та за яких зберігається стійкість екосистем і безпечний стан навколишнього природного середовища.

Доведено, що принцип раціонального використання природних ресурсів має загальні ознаки принципів права, як-то: регулятивність, об'єктивна обумовленість, ідеологічний характер, матеріалізація, а також

здатність бути орієнтиром нормативно-правового регулювання. Він належить до принципів об'єктивного права, а точніше – Загальної частини екологічного права України. Разом із принципами похідного характеру права природокористування від права власності, тривалості природокористування, цільового використання природних ресурсів, платності спеціального природокористування він є одним з основоположних у системі принципів екологічного права України.

Підрозділ 1.3 «Перспективи розвитку принципу раціонального використання природних ресурсів в екологічному праві України з урахуванням сучасних міжнародно-правових та європейсько-правових тенденцій» присвячено аналізу питань подальшого розвитку принципу раціонального використання природних ресурсів в екологічному праві України з точки зору сучасних міжнародно-правових і європейсько-правових тенденцій.

Принцип раціонального використання природних ресурсів є одним з основоположних у міжнародному екологічному праві, але впровадження його норм у вітчизняне законодавство стикається з низкою проблем, пов'язаних із самою сутністю джерел міжнародного права, які сучасна юридична наука поділяє на два види: ті що закріплюють чинні міжнародно-правові принципи, норми й утворюють право в повному розумінні цього слова («тверде», тобто обов'язкове право); ті, що містять необов'язкові правила, які потребують особливого характеру та засобів імплементації, проте не впливають належним чином на міжнародні суспільні відносини своїм авторитетом і по суті є актами декларативного або рекомендаційного характеру («м'яке», тобто рекомендаційне право).

Зазначено, що подальший розвиток раціонального використання природних ресурсів як принципу екологічного права України з точки зору сучасних міжнародно-правових та європейсько-правових тенденцій пов'язаний з його розумінням і втіленням в аспекті концепції сталого розвитку, за якою на перший план виходить необхідність встановлення балансу між задоволенням відповідних сучасних потреб людства і захистом інтересів майбутніх поколінь, включаючи їх потребу в безпечному та здоровому довкіллі, а також в аспекті ядра цієї концепції – екосистемного підходу, що є стратегією комплексного управління ресурсами, яка забезпечує їх збереження і стале використання на справедливій основі. Тому такі характеристики, як сталість і комплексність використання природних ресурсів, виступатимуть основою розуміння принципу їх раціонального використання.

Сучасна еколого-правова думка наразі не виробила єдиного розуміння місця екосистемного підходу в екологічному праві, оскільки він може розглядатись і як характеристика принципу раціонального

використання природних ресурсів, і як самостійний принцип екологічного права. Тому відповідь на це питання можна отримати лише після ґрунтовного й комплексного наукового дослідження екосистемного підходу в аспекті правового регулювання екологічних відносин. З огляду на це зроблено припущення, що екосистемний підхід є основою принципу раціонального використання природних ресурсів.

Поєднуючи юридичну сутність принципу раціонального використання природних ресурсів, його зв'язок з іншими принципами екологічного права України та міжнародно-правові й європейсько-правові тенденції його розвитку, сформульовано таке його визначення: це заснований на концепції сталого розвитку та екосистемному підході один з основоположних принципів вітчизняного екологічного права, який передбачає таке науково обґрунтоване й економічно виважене використання природних ресурсів, за якого зберігається стійкість екосистем і підтримується безпечний стан навколишнього природного середовища в цілому.

Розділ 2 «Особливості реалізації принципу раціонального використання природних ресурсів в екологічному праві України» складається з трьох підрозділів.

У підрозділі 2.1 *«Юридичні гарантії та критерії реалізації принципу раціонального використання природних ресурсів в екологічному праві України»* розглянуто основні юридичні гарантії та юридичні критерії реалізації вказаного принципу.

Значається, що фундаментом реалізації принципу раціонального використання природних ресурсів в екологічному праві та законодавстві має стати система гарантій, закладена в механізм правового регулювання екологічних відносин, адже для досягнення раціональності в користуванні тим чи іншим природним ресурсом важливо, щоб суб'єкти природокористування мали достатній обсяг можливостей для здійснення своїх прав і задоволення інтересів.

Враховуючи те, що зміст принципу раціонального використання природних ресурсів визначається функціями життєзабезпечення, які природа виконує відносно суспільства, юридичні критерії реалізації цього принципу відрізняються залежно від видів природокористування. А тому підтримано висловлену в юридичній літературі думку про доцільність виділення трьох блоків, які й обумовлюють специфіку реалізації принципу раціонального використання природних ресурсів. Перший блок – це використання продуктивного, операційного й асиміляційного потенціалів природних об'єктів для господарських цілей; другий – використання таких об'єктів у природоохоронних і наукових цілях; третій – користування цими об'єктами в культурних, естетичних, рекреаційних

та оздоровчих цілях. Юридичними критеріями цих блоків є встановлені нормативи використання природних ресурсів, правила та особливі режими природокористування.

Підрозділ 2.2 «Еколого-правові засоби реалізації принципу раціонального використання природних ресурсів в екологічному праві України» присвячено дослідженню основних еколого-правових засобів реалізації зазначеного принципу.

Зауважується, що питання реалізації принципу раціонального використання природних ресурсів доцільно розглядати в аспекті закріплення низки еколого-правових засобів у чинному екологічному законодавстві, які спрямовані на впровадження вказаного принципу в практичну діяльність. До них можна віднести: екологічну стандартизацію та нормування, лімітування, екологічне планування, оцінку впливу на довкілля, екологічне ліцензування, екологічну сертифікацію, екологічний моніторинг, аудит, контроль та ін.

Робиться висновок, що наразі вести мову про сформовану систему еколого-правових засобів передчасно. Та незважаючи на це, екологічне законодавство України містить достатню кількість різних еколого-правових засобів для реалізації принципу раціонального використання природних ресурсів.

У підрозділі 2.3 «Окремі питання вдосконалення законодавчого забезпечення реалізації принципу раціонального використання природних ресурсів в екологічному праві України» досліджуються питання вдосконалення законодавчого забезпечення реалізації цього принципу.

Аналізуються проблеми законодавчого забезпечення реалізації принципу раціонального використання природних ресурсів, пов'язані з недоліками в нормативно-правовому закріпленні еколого-правових засобів його реалізації, у сфері екологічного контролю та ін.

Зокрема, з огляду на те, що ст. 3 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» серед основних принципів охорони довкілля не передбачає принципу раціонального використання природних ресурсів, пропонується доповнити закріплений у цій статті перелік основних принципів охорони довкілля принципом раціонального використання природних ресурсів. Пропонується виділити три напрями вдосконалення законодавчого забезпечення реалізації принципу раціонального використання природних ресурсів в екологічному праві України: 1) удосконалення нормативно-правового закріплення еколого-правових засобів його реалізації; 2) удосконалення норм природоресурсного законодавства в аспекті впровадження цього принципу; 3) удосконалення законодавчих механізмів забезпечення концепції сталого розвитку та її основи – екосистемного підходу.

Крім того, висловлюється думка про необхідність внесення змін до Закону України «Про оцінку впливу на довкілля» з метою надання громадськості реальної можливості впливати на процеси, пов'язані з веденням відповідної господарської діяльності.

Розглядаються питання вдосконалення законодавчого забезпечення реалізації принципу раціонального використання природних ресурсів у поресурсних актах, зокрема в Земельному кодексі України, Лісовому кодексі України, Водному кодексі України, Кодексі України про надра, у законах України «Про тваринний світ» і «Про рослинний світ», а також удосконалення механізмів забезпечення концепції сталого розвитку та її основи – екосистемного підходу.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення й запропоновано вирішення наукового завдання, що полягає в комплексній науковій розробці принципу раціонального використання природних ресурсів в екологічному праві України. За результатами аналізу чинного законодавства, практики його застосування, вивчення наукової літератури вітчизняних і зарубіжних науковців сформульовано низку висновків, які мають теоретичне й практичне значення і конкретизуються в таких положеннях:

1. Раціональне використання природних ресурсів належить до основоположних принципів екологічного права України. Проте до недавнього часу він досліджувався в науці та використовувався в правовому регулюванні в контексті споживацького ставлення суспільства до природи. Раціональне природокористування розглядалося лише як економічна категорія, чим і обумовлюється відсутність у юридичній думці його суто правового визначення. Він сприймається крізь призму наукових розробок в інших галузях науки, передусім екології та економіки, а також як такий, що не потребує обґрунтування й пояснення. У результаті цей принцип належним чином не досліджений наукою екологічного права.

2. На основі з'ясованого змісту принципу раціонального використання природних ресурсів як явища правової дійсності, з урахуванням ознак принципів права взагалі та принципів екологічного права зокрема, а також беручи до уваги антропозахисну (антропоохоронну) спрямованість, пов'язану з правом кожного на безпечне для життя та здоров'я довкілля, визначено сутність принципу раціонального використання природних ресурсів, що полягає в забезпеченні експлуатації природних ресурсів у науково обґрунтованих та

економічно обумовлених межах, які встановлені екологічним законодавством та за яких зберігається стійкість екосистем і безпечний стан навколишнього природного середовища.

3. Принцип раціонального використання природних ресурсів має всі загальні ознаки принципів права, як-то: регулятивність, об'єктивна обумовленість, ідеологічний характер, матеріалізація, а також здатність бути орієнтиром нормативно-правового регулювання.

4. Принцип раціонального використання природних ресурсів належить до принципів об'єктивного права, а точніше – Загальної частини екологічного права України. Разом із принципами похідного характеру права природокористування від права власності, тривалості природокористування, цільового використання природних ресурсів і платності спеціального природокористування він є одним з основоположних у системі принципів екологічного права України.

5. Подальший розвиток раціонального використання природних ресурсів як принципу екологічного права України з точки зору сучасних міжнародно-правових і європейсько-правових тенденцій пов'язаний з його розумінням і втіленням в аспекті концепції сталого розвитку, відповідно до якої на перший план виходить необхідність встановлення балансу між задоволенням сучасних потреб людства і захистом інтересів майбутніх поколінь, включаючи їх потребу в безпечному й здоровому довкіллі, а також в аспекті ядра цієї концепції – екосистемного підходу, що є стратегією комплексного управління ресурсами, яка забезпечує їх збереження й стале використання на справедливій основі. Інакше кажучи, такі характеристики, як сталість та комплексність використання природних ресурсів, виступатимуть основою розуміння принципу їх раціонального використання.

6. З огляду на юридичну сутність принципу раціонального використання природних ресурсів, його зв'язок з іншими принципами екологічного права України, а також сучасні міжнародно-правові та європейсько-правові тенденції його розвитку можна сформулювати таке визначення принципу раціонального використання природних ресурсів: це заснований на концепції сталого розвитку та екосистемному підході один з основоположних принципів вітчизняного екологічного права, що передбачає таке науково обґрунтоване й економічно виважене використання природних ресурсів, за якого зберігається стійкість екосистем і підтримується безпечний стан навколишнього природного середовища в цілому.

7. Питання реалізації принципу раціонального використання природних ресурсів доцільно розглядати в аспекті закріплення у чинному екологічному законодавстві низки еколоґо-правових заходів, які

спрямовані на впровадження вказаного принципу в практичну діяльність суб'єктів природокористування. До них належать: екологічна стандартизація та нормування, лімітування, екологічне планування, оцінка впливу на довкілля, екологічне ліцензування, екологічна сертифікація, екологічний моніторинг, аудит, контроль та ін.

8. Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» у ст. 3 серед основних принципів охорони довкілля не містить принцип раціонального використання природних ресурсів. І хоча кожен із цих принципів «пронизаний» духом раціонального природокористування, видається необхідним його легальне визнання. З огляду на це пропонується доповнити закріпленій у даній статті Закону перелік основних принципів охорони довкілля принципом раціонального використання природних ресурсів.

9. Аналіз екологічного законодавства свідчить про наявність проблем у правовому регулюванні відносин природокористування, які знижують ефективність практичної реалізації принципу раціонального використання природних ресурсів. У зв'язку з цим доцільно виділити три напрями вдосконалення законодавчого забезпечення реалізації вказаного принципу в екологічному праві України: 1) удосконалення нормативно-правового закріплення еколого-правових засобів його реалізації; 2) удосконалення норм природоресурсного законодавства в аспекті його впровадження; 3) удосконалення законодавчих механізмів забезпечення концепції сталого розвитку та її основи – екосистемного підходу.

10. Однією з проблем законодавчого забезпечення реалізації принципу раціонального використання природних ресурсів, пов'язаних з недоліками в нормативно-правовому закріпленні еколого-правових засобів його реалізації, визнано недосконалість правової регламентації процедури оцінки їх впливу на довкілля. Так, Закон України «Про оцінку впливу на довкілля», встановлюючи складну процедуру громадського обговорення звіту з оцінки впливу на довкілля, надає можливість відхиляти пропозиції та зауваження громадськості. І хоча в ньому закріплено, що відхилення має бути «обґрунтованим», проконтролювати таку вимогу складно, тому на практиці може мати місце ситуація, коли громадське обговорення звіту проводитиметься формально і громадськість буде позбавлена можливості реального впливу на ці процеси. З огляду на це необхідно внести зміни до вказаного Закону, які б надали громадськості реальну можливість впливати на процеси, пов'язані з упровадженням відповідної господарської діяльності.

11. У зв'язку з існуванням певних проблем у законодавчому

забезпеченні реалізації принципу раціонального використання природних ресурсів у сфері екологічного контролю зроблено висновок, що у разі, коли реформування відповідного центрального органу виконавчої влади здійснюється без урахування наявного досвіду діяльності контролюючих органів у галузі екології, висновків та рекомендацій наукових розробок у зазначеній сфері та фактично всупереч нормам чинного законодавства, вести мову про забезпечення ефективної реалізації принципу раціонального використання природних ресурсів не уявляється можливим.

12. Перелік принципів природокористування та принцип раціонального використання природних ресурсів містяться не в усіх поресурсних актах. Так, лише в земельному законодавстві (ст. 5 ЗК України) закріплено перелік його принципів, де й виділяється принцип забезпечення раціонального використання та охорони земель. Прямо про цей принцип йдеться у Лісовому кодексі України та Законі України «Про тваринний світ». В інших поресурсних актах перелік принципів не зазначений, і про принцип раціонального використання природних ресурсів йдеться опосередковано (ст. 2 Водного кодексу України, ст. 2 Кодексу України про надра). Однак найменш повно вказаний принцип урегульовано в Законі України «Про рослинний світ», де в ст. 2, присвяченій завданням законодавства України про рослинний світ, навіть не йдеться про раціональне використання. З огляду на це зазначені нормативно-правові акти мають бути доповнені положеннями про принципи законодавства взагалі та принцип раціонального використання природних ресурсів зокрема.

13. Для забезпечення реалізації принципу раціонального використання природних ресурсів в екологічному праві України необхідно якнайшвидше продовжити започатковані заходи упровадження концепції сталого розвитку та екосистемного підходу в інші поресурсові закони («Про рослинний світ», «Про тваринний світ», Земельному кодексі України та Кодексі України про надра). Це дозволить виробити нормативно-правове підґрунтя, достатнє для забезпечення реалізації принципу раціонального використання природних ресурсів в екологічному праві України.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Нестерова Н. І. Раціональне природокористування як принцип екологічного права: до визначення поняття. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. Харків, 2016. Вип. 32. С. 300–310.

2. Нестерова Н. Некоторые аспекты понимания сущности понятия «рациональное природопользование». *Legea si Viata: Междунар. науч.-практ. правовой журн.* 2017. № 6/2 (306). С. 60–63. (Республика Молдова).

3. Нестерова Н. І. Теоретико-правові аспекти розуміння раціонального природокористування як принципу права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2017. Вип. 44, т. 1. С. 153–156.

4. Нестерова Н. І. Деякі аспекти нормативно-правового забезпечення механізму реалізації принципу раціонального природокористування. *Прикарпатський юридичний вісник*. Івано-Франківськ, 2017. № 1 (16). С. 54–57.

5. Нестерова Н. І. Міжнародно-правові тенденції розвитку принципу раціонального використання природних ресурсів в екологічному праві України. *Теорія і практика правознавства: електрон. наук. фахове вид.* 2018. Вип. 1 (13). URL: <http://tlaw.nlu.edu.ua/article/view/127827/130219>.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Нестерова Н. І. До питання про поняття раціонального природокористування. *Актуальні питання державотворення в Україні очима молодих учених* : тези доповідей та наукових повідомлень наукової конференції молодих учених та аспірантів (м. Київ, 23 квіт. 2015 р.). Київ, 2015. С. 78–80.

7. Нестерова Н. І. Екологічні нормативи в механізмі реалізації принципу раціонального природокористування. *Правова система України: проблеми і тенденції розвитку в дослідженнях молодих учених* : матеріали наук.-практ. конф. (м. Харків, 3 черв. 2015 р.). Харків, 2015. С. 24–26.

8. Нестерова Н. І. Деякі аспекти розуміння принципів екологічного права. *Публічна влада в Україні: конституційно-правове регулювання механізму реалізації* : матеріали наук.-практ. конф. (м. Харків, 3 верес. 2015 р.). Харків, 2015. С. 18–20.

9. Нестерова Н. І. Становлення раціонального природокористування як явища правової дійсності. *Європейська юридична освіта і наука* : матеріали міжнар. наук. конф. (м. Ужгород, 12–13 жовт. 2015 р.). Ужгород, 2015. Т. 1. С. 445–447.

10. Нестерова Н. І. Деякі засади реалізації принципу раціонального природокористування. *Розвиток наук земельного, аграрного, екологічного та природоресурсного права*: зб. наук. праць «круглого столу» (м. Київ, 19 жовт. 2015 р.). Київ, 2015. С. 106–111.

11. Нестерова Н. І. Рациональне природокористування в контексті розвитку правової системи України. *Громадянське суспільство і права людини* : тези доп. міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 9 груд. 2015 р.). Харків, 2015. С. 38.

АНОТАЦІЯ

Нестерова Н. І. Принцип раціонального використання природних ресурсів в екологічному праві України. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.06 «Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право». – Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Міністерство освіти і науки України, Харків, 2019.

У роботі на підставі вивчення наукової літератури, законодавчих та інших нормативно-правових актів проведено комплексне дослідження принципу раціонального використання природних ресурсів в екологічному праві України. Охарактеризовано теоретико-філософські аспекти розуміння цього принципу, з'ясовано його сутність, ознаки та зв'язок з іншими принципами вітчизняного екологічного права. Визначено перспективи розвитку даного принципу з урахуванням сучасних міжнародно-правових і європейсько-правових тенденцій.

Поєднавши юридичну сутність принципу раціонального використання природних ресурсів, його зв'язок з іншими принципами екологічного права України, а також сучасні тенденції його подальшого розвитку, сформульовано визначення принципу раціонального використання природних ресурсів в екологічному праві України. Проаналізовано юридичні гарантії та юридичні критерії реалізації принципу раціонального використання природних ресурсів, розкрито зміст основних еколого-правових засобів його реалізації та надано окремі пропозиції стосовно вдосконалення законодавчого забезпечення реалізації принципу раціонального використання природних ресурсів.

Ключові слова: принципи права, принципи екологічного права, право природокористування, раціональне природокористування, природні ресурси, раціональне використання природних ресурсів, екологічне законодавство.

АННОТАЦИЯ

Нестерова Н. И. Принцип рационального использования природных ресурсов в экологическом праве Украины. – Квалификационный научный труд на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.06 «Земельное право, аграрное право; экологическое право; природоресурсное право». – Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, Министерство образования и науки Украины, Харьков, 2019.

В работе на основе изучения научной литературы, законодательных и других нормативно-правовых актов осуществлено комплексное исследование принципа рационального использования природных ресурсов в экологическом праве Украины. Охарактеризованы теоретико-философские аспекты понимания этого принципа, рассмотрены его сущность, признаки и связь с другими принципами отечественного экологического права.

С учетом юридической сущности принципа рационального использования природных ресурсов, его связи с другими принципами экологического законодательства Украины, а также современных тенденций его дальнейшего развития, данный принцип определен как основанный на концепции устойчивого развития и экосистемном подходе один из основополагающих принципов отечественного экологического права, предусматривающий такое научно обоснованное и экономически взвешенное использование природных ресурсов, при котором сохраняется устойчивость экосистем и поддерживается безопасное состояние окружающей природной среды в целом.

Определены перспективы развития принципа с учетом современных международно-правовых и европейско-правовых тенденций, что связано с его пониманием и реализацией в аспекте концепции устойчивого развития, согласно которой на первый план выходит необходимость установления баланса между удовлетворением современных потребностей человечества и защитой интересов будущих поколений, в том числе и их потребностью в безопасной и здоровой окружающей среде, а также в аспекте ядра этой концепции – экосистемного подхода, которая представляет собой стратегию комплексного управления ресурсами, обеспечивающую их сохранность и устойчивое использование на справедливой основе.

Проанализированы юридические гарантии и юридические критерии реализации принципа рационального использования

природных ресурсов, раскрыто содержание основных эколого-правовых средств его реализации и подготовлены предложения по совершенствованию законодательного обеспечения его реализации в практической деятельности субъектов природопользования.

Ключевые слова: принципы права, принципы экологического права, право природопользования, рациональное природопользование, природные ресурсы, рациональное использование природных ресурсов, экологическое законодательство.

SUMMARY

Nesterova N. I. Principle of rational use of natural resources in environmental law of Ukraine. – Qualifying scientific work as a manuscript.

The thesis for obtaining of the Candidate of Legal Sciences degree, specialty 12.00.06 «Land Law; Agrarian Law; Environmental Law; Natural Resources Law». – Yaroslav Mudryi National Law University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kharkiv, 2019.

In the work on the basis of the study of scientific literature, legislative and other normative legal acts, a comprehensive study of the principle of rational use of natural resources in the environmental law of Ukraine has been carried out. The theoretical and philosophical aspects of understanding this principle are characterized, its essence, features and connection with other principles of domestic ecological law are clarified. The prospects of development of this principle are determined taking into account modern international legal and European-legal tendencies.

Combining the legal essence of the principle of rational use of natural resources, its connection with other principles of environmental law of Ukraine, as well as modern tendencies of its further development, formulated the definition of the principle of rational use of natural resources in the environmental law of Ukraine. The legal guarantees and legal criteria for the implementation of the principle of the rational use of natural resources are analyzed, the content of the main ecological and legal means of its implementation is disclosed and some proposals concerning the improvement of the legislative support for the implementation of the principle of rational use of natural resources are provided.

Key words: principles of law, principles of environmental law, the right to use natural resources, rational nature management, natural resources, rational use of natural resources, environmental legislation.

Відповідальний за випуск

кандидат юридичних наук, доцент
Є. П. Суєтнов

Підп. до друку 18.01.2019. Формат 60x90 ¹/₁₆
Папір офсетний. Віддрук. на ризографі.
Ум. друк. арк. 0,7. Обл.-вид. арк. 0,9.
Тираж 100 прим. Зам. № 281.

Друкарня
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
61024, Харків, вул. Пушкінська, 77